ВІННИЦЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ УНІВЕРСИТЕТУ «УКРАЇНА»

Кафедра соціальних технологій

Пояснювальна записка

до випускової роботи

на здобуття освітнього ступеня «бакалавр»

на тему:

«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ДІТЬМИ СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ»

Виконала: здобувач 4-го курсу, групи ПЛ-20-4 vn
денної форми навчання
Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальності 053 «Психологія»
_____ Дністрянский Б.В.
(підпис)

Керівник _____.пед.н. професор Заброцький М.М.
(підпис)
.

Рецензент _____ _____
(підпис)

Дипломна робота допущена до захисту рішенням кафедри соціальних технологій
Протокол № __ від «__»_____ 20___ р.
Завідувач кафедри соціальних технологій_____ Костенко Н.І
(підпис)

Вінниця 2024

АНОТАЦІЯ

Дністрянский Б.В. **ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ДІТЬМИ СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ**

Особистість формується в складній системі взаємин. Відображені і узагальнені в свідомості, вона входять у власне ставлення людини до дійсності і стає істотним компонентом її здатності до самосвідомості і самоповаги.

У момент розлучення діти, які втратили захист, залишаються наодинці з почуттям розділеної любові між двома батьками. Діти люблять своїх батьків і не хочуть підтримувати жодну зі сторін, тому що їм потрібні і мати, і батько. Величезний психологічний тиск з боку суспільства, що вимагає прямо визначитися яку сторону підліток повинен прийняти, викликає стрес. Далі, намагаючись переосмислити своє подальше життя, дитина в силу невеликого життєвого досвіду не здатна чітко сформувати свої життєві пріоритети внаслідок тривалих переживань. Подальший розвиток внутрішніх конфліктів може призвести до різних психологічних травм і фобій. Тому руйнування сім'ї не може не позначитися на психологічному стані дитини в бік формування і розвитку характеру

Ключові слова: дитини, особистість, самосвідомість, розлучення, відносини.

ABSTRACTS

Dnistryansky B.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CHILDREN'S EXPERIENCE OF DIVORCE SITUATIONS

Personality is formed in a complex system of relationships. Reflected and generalized in consciousness, it is included in a person's own attitude to reality and becomes an essential component of his ability to self-awareness and self-respect.

At the time of divorce, children who have lost protection are left alone with a sense of divided love between the two parents. Children love their parents and do not want to support either side because they need both mother and father. The enormous psychological pressure from society, which requires a direct determination of which side a teenager should take, causes stress. Then, trying to rethink his future life, the child, due to a small life experience, is not able to clearly form his life priorities due to long experiences. Further development of internal conflicts can lead to various psychological injuries and phobias. Therefore, the destruction of the family cannot help but affect the child's psychological state in the direction of character formation and development

Key words: children, personality, self-awareness, divorce, relationships.

ЗМІСТ

ВСТУП 5
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ДІТЬМИ СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ 8
1.1 Розлучення як психологічна проблема..... 8
1.2 Психологічні особливості взаємовідносин «батьки - дитина» у ситуації розпаду родини 12
1.3 Психологічні особливості адаптації дітей після розлучення в соціальному середовищі 18
Висновки до першого розділу
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ 24
2.1 Методи та організація дослідження.....24
2.2 Аналіз та інтерпретація результатів.....26
2.3 Профілактика і подолання психологічних переживань дітей після розлучення.....39
Висновки до другого розділу
ВИСНОВКИ.....47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....50

ВСТУП

Особистість формується в складній системі взаємин. Відображені і узагальнені в свідомості, вона входять у власне ставлення людини до дійсності і стає істотним компонентом її здатності до самосвідомості і самоповаги.

Спочатку в психологічній природі сімейних конфліктів криються різні причини, які можуть закінчитися розлученням. Як відомо, люди сильно змінюються протягом свого життя, відбуваються вікові зміни, змінюється досвід, набутий у позасімейному спілкуванні. В результаті всіх цих змін з роками розширюються форми взаємодії між членами сім'ї, вони можуть не встигати за змінами, що відбуваються в суспільстві, і за певних умов це протиріччя може загостритися до відверто суперечливої форми.

Близько половини шлюбів у країні, укладених у віці від 25 до 40 років, розпадаються, і більшість із цих сімей мають дітей-підлітків. Вплив розлучення батьків на психологічний стан дитини і її подальше життя важко переоцінити. З перших днів народження дитина вчиться відчувати, любити і довіряти прихильності своїх батьків. На прикладі батьків дитина намагається будувати подальші відносини, розпізнавати хороше і переживати кризові ситуації.

У момент розлучення підлітки, які втратили захист, залишаються наодинці з почуттям розділеної любові між двома батьками. Діти люблять своїх батьків і не хочуть підтримувати жодну зі сторін, тому що їм потрібні і мати, і батько. Величезний психологічний тиск з боку суспільства, що вимагає прямо визначитися яку сторону підліток повинен прийняти, викликає стрес. Далі, намагаючись переосмислити своє подальше життя, дитина-підліток в силу невеликого життєвого досвіду не здатна чітко сформувати свої життєві пріоритети внаслідок тривалих переживань. Подальший розвиток внутрішніх конфліктів може призвести до різних психологічних травм і фобій. Тому руйнування сім'ї не може не позначитися на психологічному стані підлітка в бік формування і розвитку характеру.

Багато розлучень призводять до формування багатьох особистостей, які не мають потенціалу прагнути до вдосконалення та розвитку, що є серйозною перешкодою для еволюції суспільства та збереження його моральних та культурних цінностей. Робота передбачає не тільки виявлення особливостей переживання підлітків, а й формування поведінкової методології спілкування соціальних груп для зменшення наслідків розлучення.

Актуальність дослідження: актуальність роботи, однак, підтверджується тим фактом, що в нашій країні, як і в усьому світі, почастішали випадки розлучень. На сьогоднішній день проведено безліч психологічних досліджень, в результаті яких підтверджено, що діти розлучених батьків відчувають певні труднощі в сімейному житті в дорослому віці. Ізоляція і самотність підлітка, викликані трагедією розлучення, виражаються в агресії і егоїзмі, які домінують в соціальності і раціональному розвитку і є основою життя.

У наукових дослідженнях психологів особлива увага приділялася насамперед почуттям, які відчуває дитина після розлучення батьків (лютість, почуття провини, смуток, страх), його наслідків у психічному розвитку дитини, переживанням події розлучення (Ю. Валлерштейн, В. Сатир, Г.Т. Хоментаускас). Плюсом до всього, вивчалися особливості поведінки батька після розлучення з дружиною, значущість його присутності для психічного розвитку (Г. Фігдор).

Об'єкт дослідження: психічний розвиток дітей.

Предмет дослідження: особливості психічного розвитку дітей після розлучення батьків.

Мета роботи: формулювання та розкриття основних психологічних особливостей переживання підлітками ситуації розлучення батьків.

Гіпотеза дослідження: підлітки, які пережили розлучення батьків, матимуть нижчу самооцінку, рівень домагань та високий рівень тривожності, агресії та дратівливості, ніж підлітки, які виховуються у міцних сім'ях.

Завдання дослідження:

1. Розкрити зміст розлучення, як психологічну проблему.
2. Розглянути психологічні особливості взаємовідносин «батьків - дитина» у ситуації розпаду родини.
3. Охарактеризувати психологічні особливості адаптації дітей після розлучення в соціальному середовищі
4. Емпірично дослідити психологічні особливості дітей, які пережили розлучення батьків.
5. Надати рекомендації щодо профілактики і подолання психологічних переживань дітей після розлучення.

База дослідження: загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №12 Вінницької міської ради. Для дослідження було визначено дві групи дітей, середній вік яких становив п’ятнадцять років. Перша група (експериментальна) складалася з підлітків, які пережили розлучення батьків, у кількості 20 осіб. Друга група (контрольна) складалася з підлітків, які виховуються у повній сім'ї, у кількості 20 осіб.

Методи дослідження: аналіз психологічної літератури для визначення об’єкта, предмета, мети дослідження, формулювання його завдань, систематизація й узагальнення теоретичних даних для вивчення основних підходів подолання психологічних переживань дітей після розлучення, 16-ти факторний особистісний опитувальник Кеттелла.

Структура роботи: курсова робота складається з вступу, двох розділів, висновків, списку літератури, додатки. Загальний об’єм роботи 32 сторінки. Список літератури містить 20 найменувань джерел.

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ДІТЬМИ СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ

1.1 Розлучення як психологічна проблема

Якщо робота над відносинами втратила сенс і розлучення є кращим рішенням, важливо пережити його з мінімальними втратами, не застряючи у відчаї та депресії.

Розлучення неминуче пов'язане зі складними переживаннями – це завжди біль, розчарування, крах надій, втрата відчуття стабільності та безпеки як для того, хто його ініціював, так і для того, кому доведеться пройти цей шлях не з власної волі. Немає способу повністю уникнути тяжких емоцій. У будь-якому випадку знадобиться достатньо часу, щоб рани взаємних образ затяглися [15, с.75].

Чоловік і дружина перебувають у шлюбі деякий час – 1, 5, 10, 20 років. Чоловік і дружина розвивають свої власні традиції і мають спільні звичаї: разом снідають, влітку їздять на вихідні за місто, відпочивають на морі, зустрічають Новий рік з батьками.

Звички створюють відчуття стабільності і передбачуваності в житті, служать нам опорою і наповнюють упевненістю в завтрашньому дні. Наближення дає нам можливість планувати своє життя - трохи заглядати в майбутнє. Жоден з подружжя не вірить, що одного разу шлюб буде розірваний і вони зіткнуться з крахом своїх надій, очікувань, покладених один на одного, і планів на життя.

Новини про розлучення майже завжди несподівані. Навіть якщо відносини подружжя довгий час потрапляли в категорію «жили-були 2 сусіда». «Навіть якщо 1 з них знав про зраду іншої людини, вони мовчали в надії, що все буде добре». Навіть якщо подружжя часто лаялися, вони закривали двері і обіцяли розлучитися, а через кілька днів або знову мирилися, або робили вигляд, що нічого не сталося.

Розлучення - це втрата. Втратити не тільки важливі речі в житті людини, але і багато з того, що стало звичним, і навіть дорогим і в якомусь сенсі незамінним. Одного разу виявилося, що все, що створювало внутрішню стабільність і надію на завтрашній день, недоступно. Як ніби у вас забрали майбутнє, очікуваного завтрашнього дня більше не існує. «Як я буду жити далі?» - з цим питанням найчастіше стикаються партнери, які зіткнулися з фактом розлучення. Ті, хто почав розставання, приходять до цього питання трохи раніше [16, с.87].

Розлучення - це травма. У деяких підривається довіра до шлюбу, що призводить до втрати здатності вступати в нові відносини. У разі розлучення людина проходить ті самі психологічні етапи, такі як втрата, заперечення, гнів, узгодження чи непротивлення, депресія, прийняття чи адаптація, і обидва партнери проходять через них.

Ініціатор розлучення зазвичай проходить через перші стадії, ще до того, як заговорити про це. Чоловік або дружина вступають в першу стадію, оголошуючи про своє рішення розлучитися. Оскільки партнери часто перебувають на різних етапах спільного життя, буває дуже важко зрозуміти і почути один від одного, з чим вони згодні під час шлюборозлучного процесу.

Немає різниці в тому, як чоловіки і жінки переживають свої втрати. Є дуже емоційні чоловіки і дуже стримані жінки. У цей період вони обидва можуть намагатися заглушити своє горе алкоголем, частими сексуальними відносинами, їх поведінка може здаватися агресивною або неадекватною [11, с.270].

Існують певні етапи врегулювання шлюборозлучного процесу:

1. Заперечення

Подружжя на цьому етапі часто намагаються продовжувати спілкуватися як і раніше, роблячи вигляд, що нічого не сталося. На цьому етапі важливо не уникати свого досвіду. Вони допомагають спокійно оцінити те, що відбувається.

На стадії заперечення природно виникає питання: «Чому це відбувається зі мною?», «Чи можу я знайти когось, хто мене любить?», «Може буде як і раніше все буде добре. Можливо, він / вона повернеться і передумає».

Жінка вражена, втрачає точку опори, не розуміє, що робити і як жити далі. Вона страждає від болю та страху розлуки, самотності та невпевненості у своїх майбутніх стосунках.

2. Гнів

Час йде, нічого не змінюється, а чоловік не відмовляється від свого наміру розлучитися. Смуток і відчай змінюються образою і гіркотою: «ні за що». Що я зробив неправильно? Чому це сталося?». Ненависть до ініціатора розриву зростає: Ти кинув мене, питання «чому?». Відповіді немає. До інциденту призвело багато факторів. У події немає винних, але часто неусвідомлено є внесок кожної людини.

3. Переговори

На цьому етапі виникає бажання повернути чоловіка якимись способами, відновити відносини. Дружина може знову закохатися в чоловіка, який затіяв розлучення, раптово побачивши в його діях вчинки справжнього чоловіка і здатність приймати рішення. Чоловік може з теплотою згадувати захоплення своєї дружини, які докучали йому в шлюбі, і навіть готовий підтримати їх, якщо вона тільки повернеться.

Покинуті партнери вирішили кардинально змінитися, наприклад, схуднути або кинути пити. У цей період людина готова домовлятися з Богом, навіть з дияволом, звертаючись до ворожок і астрологам, щоб обговорити, як повернути людину.

«А чи люблю я його як і раніше», - запитує себе дружина. Але їй слід задуматися про те, чи можна насильно любити людину тільки за те, що вона його любить. Швидше, ця ідея походить від стосунків між батьками та дітьми: «Мама любить тебе і ти її». Чи випливає з цього, що якщо хтось любить тебе, ти повинен любити його апріорі?»

4. Депресія

Коли приходить усвідомлення того, що все марно, починається глибоке розчарування. Охоплює почуття втрати, з'являється смуток і відчувається втрата сил. На цьому етапі людина оплакує втрату того, що важливо, чого вона бажала і чого не сталося.

Депресія - це відсутність імпульсу до дії: якщо мені щось недоступно, я нічого не хочу. Так, щось все ще недоступне, але це не означає, що це неможливо по-новому. Виділення чогось важливого і цінного може допомогти поставити нові цілі.

5. Прийняття

Немов прокинувшись від сну, людина починає бачити факти і ділитися ними. На цьому етапі ви усвідомлюєте свій власний внесок у розуміння того, що сталося, цінності, потреби та можливості всього доброго, що було пережито та отримано у шлюбі. З'являється бажання жити і рухатися вперед, з'являються нові смисли і цілі.

Завдання, яке стоїть в цей непростий період, - пройти всі етапи, не затримуючись ні на одному з них надовго. В середньому це може тривати від 1 до 3 років і більше [7, с.63].

Якщо людина розуміє, що самостійно не може виплутатися з важкого переживання, їй необхідно звернутися за допомогою до психотерапевта.

Отже, розлучення є складним і багатогранним процесом, який має значний вплив на психічний стан усіх учасників, особливо дітей. У сучасному суспільстві розлучення стає все більш поширеним явищем, що вимагає ретельного аналізу його психологічних наслідків. Розлучення є серйозною психологічною проблемою, яка потребує комплексного підходу для зменшення його негативного впливу на психічний розвиток дітей. Розуміння та визнання цього явища як важливого психологічного питання дозволяє розробляти ефективні стратегії підтримки та втручання, спрямовані на допомогу дітям і родинам у період розлучення.

1.2 Психологічні особливості взаємовідносин «батьки - дитина» у ситуації розпаду родини

Спочатку психологічна сутність сімейного конфлікту, який може закінчитися розлученням, має різні причини. Як відомо, люди сильно змінюються протягом свого життя, відбуваються вікові зміни, змінюється досвід, набутий у позасімейному спілкуванні. В результаті всіх цих змін з роками розширюються форми взаємодії між членами сім'ї, вони можуть не встигати за змінами, що відбуваються в суспільстві, і за певних умов це протиріччя може загостритися до відверто суперечливої форми. Другим типом конфліктів можуть бути ті, які виникають, коли необхідно перебудувати звичні відносини під впливом змінених умов життя. Для багатьох сімей необхідність щось змінювати стає перешкодою на шляху до сімейної єдності. У деяких випадках причиною відкритого конфлікту може бути почуття накопичення дистресу, яке є об'єктом свідомості особи чоловіка. Природно, певне місце в цих конфліктах займають діти. Часто дитина виявляється втягнутим в конфлікт, несвідомо як інструмент боротьби, за зміну стилю відносин або за збереження звичної сталості психологи часто стикаються з сімейними конфліктами, в основі яких лежать відносини з дитиною. Дитина стає центром конфлікту [3, с.13].

Незалежно від віку і характеру дитини, всі подібні конфлікти об'єднує нездатність батьків відмовитися від звичних усталених стереотипів у своїй взаємодії з дитиною, перебудувати систему оцінки її поведінки і змінити стиль сімейного виховання. Найчастіше такі конфлікти виникають, коли необхідність відходу дитини з сімейного кола викликає гострий опір з боку одного з батьків, а з боку іншого - нейтралітет або підтримку дитини.

Розлучення батьків впливає на сферу сімейних відносин. Виходячи з можливості відчути близькість людської любові, яку пропонує мати, і

формування ставлення до людського суспільства, представленого батьком, руйнується цілісність внутрішнього світу дитини [2, с.98]. У дітей та підлітків найгостріша реакція на розлучення батьків виникає протягом перших 6 місяців або 1 року після розлучення. У дитини тісні стосунки з батьками, тому майже всі важливі зміни в житті піддають дитину ризику розвитку захворювання. Коли контакти в сім'ї перериваються в ранньому віці, особливо між матір'ю і дитиною, ризик розвитку психосоматичних розладів, викликаних неврозом, ще більше зростає. Стан підлітка виявляється показником відносин його батьків, маючи у своєму вигляді, що хворобливі психологічні прояви в дитини можуть бути єдиним виразом сімейної дезорганізації. Період після розлучення батьків негативно пов'язаний з суб'єктивним сприйняттям підлітками власного найближчого і віддаленого майбутнього.

У перші роки після розлучення діти з розлучених сімей проявляють асоціальну і імпульсивну поведінку, агресію, імпотенцію, залежність і дратівливість, незалежно від рівня конфлікту. Коли батьки розлучаються, підліткам часто доводиться узгоджувати з ними різні типи стосунків, особливо з тим, хто не є опікуном. Часто батьки, які регулярно спілкуються з підлітками, вважають, що вони мають законне право втручатися в діяльність дитини та встановлювати правила, навіть якщо вони далеко. Однак діти відчувають, що без батьків вони не мають права накладати обмеження на їхнє життя. Дратівливість і гнів по відношенню до батьків, які проявляються в цій ситуації, також можуть привести до підліткової депресії і відчуття незалежності при побудові більш продуктивних відносин з батьками. Часто підліток вважає, що він може докласти всіх зусиль, щоб зберегти відносини своїх батьків і утримати їх разом, але, переоцінивши свої здібності і домігшись бажаного результату, підліток розчаровується і замислюється про власну неспроможність. У нього починається саморуйнування, знижується самооцінка, триває депресія. Вони зляться на батьків за розлучення, нервозність, страждання, самотність і безпорадність. З'являються фізичні захворювання: головний біль, коліки,

порушення апетиту. Коли батьки розлучаються, поведінка хлопчика відрізняється від поведінки дівчинки.

Хлопчики схильні до стресів, втрачають концентрацію, з'являються конфлікти з однолітками, вони проявляють агресію по відношенню до улюбленого вихованця або відмовляються від занять, які раніше приносили задоволення. Хлопчики-підлітки в розведених сім'ях виявляють схильність до прагнення до уваги, запобігання розвитку негативних ситуацій і тривалого глибокого внутрішнього переживання неприємних ситуацій на тлі зниженої стресостійкості.

Дівчинка швидше адаптується, пригнічує свої почуття і робить вигляд, що все розуміє. Але часто пригнічені емоції пізніше прориваються назовні вже в дорослому віці, що свідчить про те, що образа не забувається. Дівчинка в ситуації фрустрації приділяє надмірну увагу ситуативному задоволенню нових потреб і не схильна вдаватися до допомоги інших у спробах вирішити важкі ситуації. Для них характерно переважання активних видів агресії, стан постійного збудження, емоційна нестабільність, знижений настрій. Відмінною рисою дівчинки є негативне внутрішнє напруження, емоційні переживання в ситуації навчальної діяльності: тривога, страх при оцінці здібностей, умінь, перевірці знань і т.д. чим раніше вік розлучення, тим більше негативно вони оцінюють своє найближче і віддалене майбутнє, як у хлопчиків, так і у дівчаток в розведених сім'ях. Відносини підлітка, що живе з матір'ю і батьком, також сильно відрізняються [8, с.265].

Характер взаємин між матір'ю-одиначкою і її дитиною-підлітком впливає на формування несприятливих особистісних і емоційно-поведінкових характеристик підлітків. Важливим параметром взаємин матері і сина, який негативно впливає на розвиток емоційної сфери хлопчиків-підлітків, є дисгармонійність і непослідовність ставлення матері до сина, а у дівчаток-підлітків - амбівалентність виховання, що виявляється в зниженні уваги матерів-одиначок до виховного процесу. Гнітюче ставлення матері до свого

сина в розлученій сім'ї сприяє розвитку у них ще більшого почуття провини. Амбівалентність виховання, що виявляється у вимогливості і зниженій увазі матері-одиначки до своєї дочки, викликає образу, почуття провини і почуття ізоляції [5, с.22].

Матері часто намагаються знайти в своїх синах те, чого вони не змогли знайти в своєму партнері. Часто такі матері переносять на них всю свою нереалізовану любов, сподіваючись, що сини стануть їх надією і опорою. Щоб довше утримати хлопчика поруч з собою, мати переконує себе і дитину в тому, що він не може бути самостійним. Така навіювана і залежна від матері дитина, швидше за все, виросте недовірливим і тривожним. З іншого боку, такий хлопчик може навчитися використовувати це «особливе положення». Часто такий хлопчик чинить опір цій «сильній любові» і починає доводити свою «мужність»: грубістю, агресією, асоціальною поведінкою, покинутим навчанням. Неадаптивне ставлення матері до підлітка в ситуації після розлучення обумовлено впливом наступних психологічних факторів: відчуження, дитячі проблеми, нереалізовані можливості, ревнощі чоловіка, взаємне нерозуміння. Наступні психологічні фактори: неприйняття з боку матері, відчуження з боку матері, звинувачення з боку матері.

Психологічно батько завжди присутній в сім'ї. Таке існування встановилося в той момент, коли суспільство перейшло до моногамної сімейної моделі відносин за участю жінок, чоловіків і дітей. І навіть якщо батько фізично відсутній, як би парадоксально це не звучало, батько існує в сім'ї у вигляді «образу», свого роду символу або міфу. Багато дослідників припускають, що несвідомий зв'язок між своїм батьком і батьком його батька (дідусем) простежується протягом декількох поколінь.

Таким чином, ми встановили, що, прямо чи опосередковано, батько завжди присутній у житті підлітка. Якщо розлучення не було викликано насильством в сім'ї, спілкування з батьком слід вважати обов'язковою традицією. Особливості спілкування з батьком підлітка полягають в

дискомфорті і почутті провини, які відчуває батько при спілкуванні зі своєю дитиною. Чоловік - захисник сім'ї, і саме цю роль він не виконав. Етап навчання при спілкуванні з сином після розлучення також не може бути чесним і відкритим. Адже приклад, який батько показав у своєму житті на прикладі своєї сім'ї, заперечує безумовність його настанов. Це головна кризова точка в спілкуванні з батьком, тим більше що любов і ніжність після розлучення повністю накладаються на смисловий образ матері.

Ситуації розлучення можуть бути драматичними для дівчат, якщо вони прив'язані до свого батька і мають з ним багато спільного. У зв'язку з цим формується реактивний шар часто посилюється тривогою з приводу можливої втрати матері, тобто тривогою з приводу самотності і соціальної ізоляції. Часто дівчатка (і хлопчики, схожі на батьків) не відпускають маму від себе і відчувають гостру тривогу кожен раз, коли вона йде. Їм здається, що мама може не повернутися, з нею може щось трапитися. Поширені страхи посилюються частими діагнозами в цьому випадку є невроз страху і істеричний невроз, які часто переростають в обсесивно-компульсивний невроз в старшому підлітковому віці [19, с.186].

При порівнянні практики матерів та батьків, за результатами опитування хлопчиків-підлітків, виявляються певні характерні відмінності. При психологічному прийнятті батьками сина в батьків порівняно з матерями домінує відсутність тенденції до лідерства, оскільки вони прагнуть досягти розташування та шанування їх авторитету, не вдаючись до сили, на відміну від матерів, які у виняткових випадках дозволяють собі авторитаризм у міжособистісних стосунках «заради блага дитини». У той же час щодо матерів хлопчики відзначають критичний підхід і надмірну опіку по відношенню до них як позитивний інтерес, а ось батько відрізняється більш вираженою незалежністю і солідністю статусу. У матерів на перший план виходить тенденція до заступництва, оскільки в порівнянні з батьками матері частіше впливають на своїх дітей за допомогою індуктивних методів. Хоча батьки

віддають перевагу владному авторитету, матері також готові йти на компроміс для досягнення своїх цілей. Материнська ворожість відрізняється від аналогічних характеристик батьків тим, що у матерів вона проявляється в результаті боротьби за незалежність, а у батьків - скоріше як схильність до конформізму по відношенню до інших [4, с.95].

Ось характерні відмінності в оцінці виховних практик матерів і батьків дівчатками-підлітками: при позитивному інтересі і психологічному прийнятті у матері, на відміну від батька, на перший план виходять довіра і підпорядкування. У батька переважають невпевненість і жорсткість, авторитарність у відносинах з дочкою, він відмовляється від виховання через тиск влади. Директивність матері засноване тільки на амбітних претензіях на владу і строгому контролі за поведінкою дочки, а керівництво батька, на додаток до цього, виражається у відповідь на думку і нарцисизм оточуючих. При ворожості, емоційному неприйнятті мати проявляє впертий конформізм і безвольну залежність від думки оточуючих, що виникає з затвердження батька на лідируючому становищі. Для батьків жорстокість і самоствердження влади виходять на перший план у ворожих виховних практиках по відношенню до їх підлітка-доньки. Автономія з боку матері характеризується відсутністю хороших людських відносин і відірваністю від проблем та інтересів дочки, а автономія батька виражається в безумовному лідерстві в сім'ї і недоступності спілкування з ним для дочки.

У непослідовній освітній практиці в контексті суперечливих симптомів характеристики батька і матері здаються однаковими.

1.3 Психологічні особливості адаптації дітей після розлучення в соціальному середовищі

Особистість формується в складній системі взаємин. Відображені і узагальнені в свідомості, вони входять у власне ставлення людини до дійсності і стають істотним компонентом її здатності до самосвідомості і самоповаги. І це пов'язано з тим, що неправильне ставлення людини до дійсності, ставлення до оточуючих, висновок про якісь недоліки в спілкуванні при розлученні батьків змушує підлітка по-новому поглянути на себе і своїх батьків. У таких ситуаціях сильно страждає його власне «Я» - особливо коли підліток починає звинувачувати себе за те, що сталося в сім'ї, або стикається з труднощами, пов'язаними зі ставленням оточуючих до подібних ситуацій. Ф.Райс наводить дані про те, що існує взаємозв'язок між сімейними конфліктами і схильністю молоді до скоєння злочинів у суспільстві, а також поганою успішністю в школі і низькими професійними прагненнями [20, с.54]. Щоб відновити самооцінку, яка постраждала в результаті розпаду сім'ї, і впоратися зі стресом, викликаним побутовими конфліктами, діти розлучених батьків частіше роблять вчинки, які ставлять під загрозу їх здоров'я, ніж діти з міцних сімей, свідомо йдуть на ризик.

Така поведінка відображає внутрішній стан підлітка. Він здатний робити правильні висновки, коли потрапляє в незнайому ситуацію, правильно оцінювати події і людей, правильно визначати ставлення до них і вибирати лінію поведінки.

Підлітки, чиї батьки розлучилися, коли їм не виповнилося і 10 років, були більш схильні до паління, алкоголізму і наркоманії. На думку дослідників, це пояснюється спробами підлітків адаптуватися до несприятливого середовища, стати дорослими. Хлопчики у віці 10 років більше схильні до розлучень, ніж дівчатка. Але якщо батьки (особливо мати), у яких живе дівчинка, створюють нову сім'ю, ймовірність того, що її дочка стане наркоманкою, вище. Підліток поводиться саморуйнівно і ігнорує стандартні способи контролю своєї

поведінки. Періодично він відчуває нерозуміння, втрачає надію на взаємне спілкування, його самооцінка знижується, що виражається в різних психологічних станах [20, с.56].

Самоагресія - це агресивна поведінка, спрямована на себе, що проявляється в самозвинуваченні, самознищенні та самоушкодженні. В основі самоагресивної поведінки лежать генетичні та соціальні причини. Однак статеве дозрівання відбувається так часто, що експерти називають це «типово підлітковим» відхиленням у поведінці. Вважається, що у кожного підлітка є такі риси характеру, які самим фактом свого існування привертають його до самогубства. Це емоційна нестабільність, часто знижений настрій в поєднанні зі зниженням розумової і рухової активності, нестійка самооцінка, труднощі в самоідентифікації, проблеми зі спілкуванням, егоцентризм, словом, все те, що робить підлітка легко вразливим і абсолютно нестерпним для оточуючих. Однак, якщо ми розглянемо це питання про поведінку підлітків у суспільстві, то справжня проблема полягає в тому, що ці характеристики каталізуються розлученням в рамках даної теми.

Депресія. Депресивні стани характерні для неповнолітніх зі слабким типом нервової системи, а також дітей і підлітків з низькою самооцінкою, нестійкою, несформованою емоційно-вольовою сферою і інфантилізмом. Неповнолітні з імпульсивною (емоційно неконтрольованою) поведінкою більш схильні до самопошкодження, що суперечить поширеній думці «...Він зараз що-небудь з собою зробить...». Зазвичай спроби самогубства базуються виключно на емпіричних цілях і не закінчуються ними. Не так часто можна зіткнутися з девіантною поведінкою в тій же віковій групі, за якою ховається депресія у підлітків. Це, мабуть, найскладніша «маска» для своєчасної діагностики. Батьки, вчителі і навіть лікарі не усвідомлюють, що вони агресивні, самовпевнені, дратівливі до непристойності, ховаються в підвалах і піддаються всім вуличним спокусам. Підліток потребує не покарання, а підтримки і лікування, тому що в основі його девіантної поведінки лежить депресія,

пригніченість зі зниженою самооцінкою, почуттям самотності і безвиході, тугою і занепокоєнням, страхом покарання.

Суїцидальна поведінка. Суїцид - це крайня форма агресивної поведінки. Суїцидальні думки викликаються депресивним світоглядом неповнолітніх. Його складовими є почуття туги і тривоги, безпорадності, які переростають в істеричні типи. Відносна питома вага цих компонентів визначає характеристики суїцидального переживання. Безпорадність породжує страх перед життям і її проблемами, а отже, і бажання втекти за всяку ціну, навіть ціною смерті.

Імовірність реалізації суїцидальних намірів у підлітків залежить від взаємодії 3 факторів: [14, с.680]

- інтенсивність суїцидальних схильностей (10 разів на день, коли молода людина перебуває в депресивному стані, близькому до самогубства);

- психологічний «антисуїцидальний бар'єр» - для контролю внутрішніх факторів, таких як страх смерті, страх болю, страх невідомості, інстинкт самозбереження, страх заподіяти біль близькій людині і негативне ставлення суспільства до самогубства;

- різні зовнішні впливи навколишнього світу, соціального середовища (друзі, хобі, прихильності і т.д.) послаблюють і розмивають цей бар'єр.

При відсутності явної переваги перерахованих вище психологічних крайнощів підлітки як і раніше відчувають себе ізольованими від загального колективу. Сформовані таким чином відносини викликають негативний психічний стан і створюють свого роду психологічний бар'єр між ним і колективом. А оскільки підліток не сприймає вимоги своїх однолітків як справедливі, колектив втрачає свою виховну силу. І чим частіше він залишає колектив, тим помітніше стає, як раціональні способи регулювання поведінки впливають на емоційні.

Така ситуація в колективі ще більше провокує зміну психічного стану: посилюються негативні емоції сприйняття того, що його оточує, виникає пряма

конфронтація з однокласниками, в якості компенсації за відсутність позитивної оцінки з боку колективу також слабшає критичне ставлення до себе. Іноді підліток втрачає почуття відповідальності за свої вчинки через зіпсованих відносин з колективом.

У цьому випадку положення вигнанця спонукає підлітка об'єднуватися з «собою подібними». У цьому випадку межі дисципліни, необхідні на всіх етапах навчання, і ризик руйнування внутрішнього світу під впливом нових психологічних умов часто розмиваються. У спільнотах однолітків підлітки, які не навчаються, відіграють різні соціальні ролі. Одні можуть бути лідером, керівником групи, а інший підлеглими і виконавцями. Його ігнорують, не звертають на нього уваги або відкрито зневажають. Вплив спорідненої групи на підлітка багато в чому залежатиме від того, яку роль він відіграє в цій групі. Якщо він відчуває себе «самим собою» і відчуває якийсь психологічний комфорт, то вплив буде максимальним. Бажання покинути групу значно послаблює її вплив. Підліток може, нарешті, підкоритися групі на якийсь час, як би приймаючи і пристосовуючись до прохання, але якщо це відбувається зі страху, то тільки з боязні.

Підлітки не можуть стати соціальним вакуумом. Перебуваючи в тривожному стані, вони легше від інших можуть піддаватися випадковим впливам, в тому числі негативним. Відсутність активних зв'язків з дорослими призводить до того, що деякі важкі підлітки потрапляють під вплив аморальних дорослих і навіть злочинців. Таким чином, 40% злочинів, скоєних підлітковими угрупованнями, відбуваються за участю дорослих. Багато несвідомо асоціюють людей похилого віку зі своїм батьком, повністю довіряють його вказівкам і все глибше занурюються в невирішені внутрішні конфлікти [13, с. 43].

Традиційні психоаналітичні та психологічні теорії припускають, що всі підлітки переживають періоди депресії, оскільки вони переживають конфлікти як у собі, так і у стосунках з оточуючими, що є нормальним етапом розвитку. Емпіричні дослідження доводять суперечливість цієї точки зору (Оффер,

Раттер). Оффер, досліджуючи підлітковий період, визначив підліткове сум'яття як «значний зрив у психічній структурі підлітка, що веде до порушення психологічної рівноваги».

Згідно з різними дослідженнями Лендіса, вплив розлучення на психіку підлітків залежить від кількох факторів: [17, с.165]

- суб'єктивні думки дитини про щастя сім'ї безпосередньо перед розлученням;

- вік дитини і матері;

- суворість негативних норм, що стосуються розлучення, в соціальній групі, до якої належить сім'я;

- здатності чоловіка, що залишився, впоратися зі своїм занепокоєнням і забезпечити йому безпечне оточення.

У світі цінностей кожної людини існують певні «наскрізні» цінності (освіта, працьовитість, чесність, порядність, вихованість, інтелектуальність і багато інших). Зниження їх значущості викликає серйозну стурбованість в нормальному суспільстві. Сьогодні ми можемо говорити про боротьбу цінностей у свідомості підлітків у суспільстві. У зв'язку з розпадом сім'ї руйнуються цінності підлітків, які ще вчора здавалися стабільними, оскільки зникають соціальна стабільність, окреслюються майбутні економічні проблеми [9, с.61].

Отже, адаптація дітей після розлучення батьків у соціальному середовищі характеризується численними психологічними особливостями, які можуть значно впливати на їх емоційний стан, поведінку та соціальні взаємини. Забезпечення стабільної підтримки з боку батьків, однолітків, школи є ключовим фактором у мінімізації негативних наслідків та сприянні успішній адаптації дітей до нових умов життя.

Висновки до першого розділу.

У результаті теоретичного аналізу проблеми розлучення подружжя з дітьми в психології було встановлено, що ця проблема є серйозною та важливою як для дорослих, так і для дітей. Розлучення подружжя може мати негативний вплив на психічний розвиток дитини, що проявляється у різних аспектах, таких як емоційна сфера, стосунки з батьками та ровесниками, адаптація в шкільному середовищі та інші. Тому, враховуючи складність даної проблеми, необхідно вивчати її з різних поглядів та розробляти комплексний підхід до її вирішення

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

2.1 Методи та організація дослідження

Дослідження проходило на базі загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №12 Вінницької міської ради. Для дослідження було визначено дві групи особистості.

Для дослідження були обрані наступні методики.

Методика 16-ти факторний особистісний опитувальник Кеттелла. Критерії оцінювання: підраховується кількість балів за кожним фактором за допомогою ключа.

Шкали (чинники): замкнутість - товариськість, інтелект, емоційна нестабільність - емоційна стабільність, підпорядкованість - домінантність, стриманість - експресивність, низька нормативність поведінки - висока нормативність поведінки, боязкість - сміливість, жорсткість - чутливість, довірливість - підозрілість, практичність - мрійливість, прямолінійність - дипломатичність, спокій - тривожність, консерватизм - радикалізм, конформізм - нонконформізм, низький самоконтроль - високий самоконтроль, розслабленість - напруженість, адекватна самооцінка - неадекватна самооцінка.

Для емпіричного дослідження ми вибрали саме цю методику, тому що вона розкриває широкий діапазон особистісних якостей, підходить для діагностики великої групи підлітків, формулювання питань легке для розуміння у підлітковому віці.

Наступною методикою ми обрали тест «Кінетичний малюнок сім’ї.

Обробка тесту «Кінетичний малюнок сім’ї» проводиться за такою схемою:

а) загальний розмір зображення;

б) кількість членів сім'ї;

в) чисельність членів сім'ї;

г) відстань між членами сім'ї;

д) розмір і характер ліній;

ж) додаткові елементи;

з) ступінь прояву емоцій.

При виконанні завдання згідно з цими інструкціями оцінюється наявність чи відсутність спільних зусиль у певних ситуаціях, які зображуються, яке місце відводиться їм дитиною, що виконує тест тощо [29 с. 89].

Інтерпретація тесту «Кінетичний малюнок сім'ї» Виходячи з особливостей зображення, можна визначити:

1) Ступінь розвитку образотворчої культури, етап художньої діяльності, на якому перебуває дитина. Первісність зображення або чіткість і виразність образів, витонченість ліній, емоційна виразність - ті характерні риси, на основі яких можна розрізнити малюнок.

2) Особливості стану дитини під час малювання. Наявність сильного штрихування, невеликі розміри часто вказують на несприятливий фізичний стан дитини, ступінь напруги, жорсткість тощо, тоді як великі розміри, використання яскравих кольорів часто говорять про зворотнє: гарний настрій, розкутість, відсутність напруги і втоми.

3) Особливості внутрішньосімейних відносин та емоційного благополуччя дитини можна визначити за ступенем вираженості позитивних емоцій у членів сім'ї, за ступенем їх близькості (знаходяться поруч, тримаються за руки, щось роблять разом чи хаотично зображені на площині аркуша, стоять далеко один від одного, сильно виражені негативні емоції, тощо) [40 с. 79].

Третьою методикою ми обрали методику «Сходинки» В.Г. Щура.

Модифікована методика «Сходинки» В.Г. Щура передбачає визначення дитиною власного місця та думки значущого дорослого щодо власного місця на намальованих на папері сходинках [55 с. 62]. Для визначення особливостей самооцінки дитини і уявлень дитини про те, як її оцінюють інші люди, використано модифіковану методику «Сходинки» В. Щур. Дітям

пропонувалося поставити себе на одну зі сходинок і обґрунтувати свою відповідь. Потім дитині пропонувалося поставити фігурку на ту сходинку, на яку, на її думку, поставить її мама. Результати оброблялися наступним чином: якщо дитина вважає, що мама поставила її вище, ніж вона сама себе, то це свідчить про те, що такі діти відчувають тверду підтримку «за спиною», вже мають виражену здатність критично оцінювати себе, як особистість. Цей варіант на думку автора методики є сприятливим і відповідає адекватній самооцінці; якщо дитина вважає, що мама її поставила нижче, ніж вона сама себе, то це характеризує дітей, як неблагополучних і цьому варіанту відповідає занижена самооцінка; якщо дитина вважає, що її думка і думка мами співпадає, це свідчить про те, що ці діти менш благополучні або вони видають бажане за дійсне, що говорить про завищену самооцінку.

Для дослідження тривожності ми обрали Тест на тривожність Р.Теммпл, М.Доркі, Ф.Амен.

Процедура дослідження складалася з наступних етапів: на першому етапі проводився аналіз наявної літератури з даної проблеми, потім висувалася гіпотеза, для перевірки якої визначався план наукового дослідження, включаючи вибір об’єкта, тобто група людей, з якими буде проводитися експеримент. У цьому плані вказувався предмет дослідження та вказувався час і місце проведення дослідження. На наступному етапі проводились дослідження згідно наукового плану. Наступний етап включав первинний аналіз отриманих даних після фіксації результатів експерименту, їх інтерпретацію, узагальнення.

2.2 Аналіз та інтерпретація результатів

Аналізуючи отримані дані за методикою 16-ти факторний особистісний опитувальник Кеттелла, можна сказати, що значні відмінності між дітьми, що пережили розлучення батьків, та підлітками, які виховуються у повни сім'ях, є

практично за всіма факторами (крім фактора інтелекту та фактора довірливість-підозрілість).

Усі чинники, розглянуті у тесті Кеттела можна розділити на чотири групи: емоційні, вольові, комунікативні та інтелектуальні якості. Нижче ми розглянемо відсоткове співвідношення отриманих даних з кожної групи якостей.

Емоційні якості:

C - емоційна нестабільність - емоційна стабільність

L - довірливість - підозрілість

O - спокій - тривожність

Q4 - розслабленість – напруженість

На основі отриманої діаграми можна зробити висновок, що діти, які пережили розлучення батьків, більш емоційно стабільні, але при цьому вони мають високі показники за шкалами підозрілості, тривожності та напруженості, ніж діти, які виховуються у міцних сім'ях.

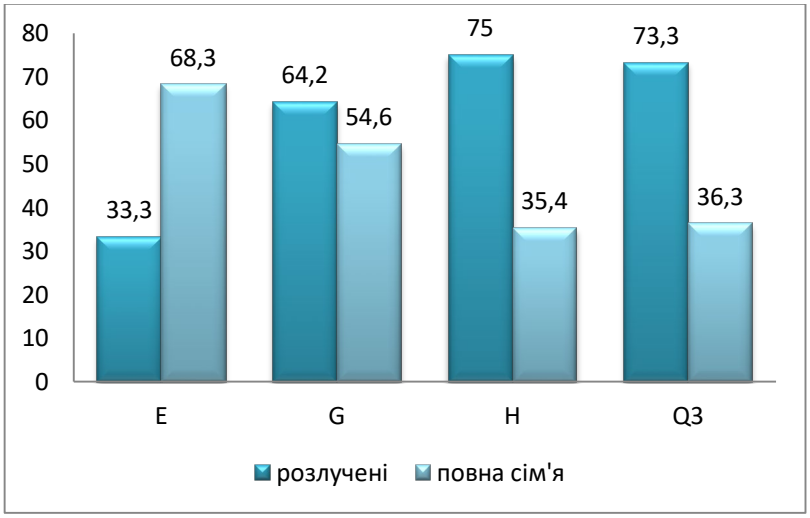

Рис. 2.1 Емоційні якості

Вольові якості:

E - підпорядкованість - домінантність

G - низька нормативність поведінки - висока нормативність поведінки

H - боязкість - сміливість

Q3- низький самоконтроль - високий самоконтроль

MD - адекватна самооцінка - неадекватна самооцінка

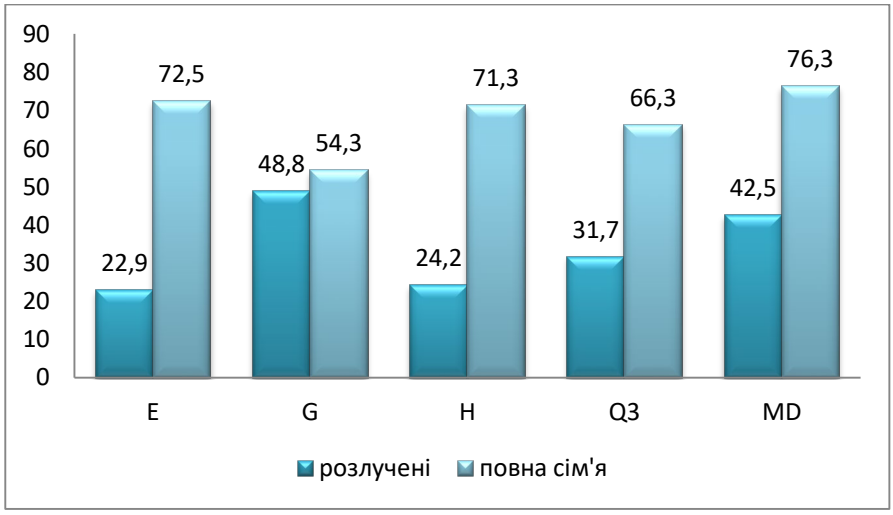

Рис. 2.2 Вольові якості

Аналізуючи цю діаграму, можна дійти висновку у тому, що це вольові якості, представлені у цій категорії, найбільш розвинені в дітей, які виховуються у повних сім'ях.

Комунікативні якості:

A - замкнутість - товариськість

F - стриманість - експресивність

I - жорсткість - чутливість

Q2 - конформізм - нонконформізм

На наведеній нижче діаграмі ми можемо помітити, що діти, які пережили розлучення батьків, більш замкнуті і стримані у спілкуванні, а діти, які виховуються у міцних сім'ях, більш чутливі та конформні.

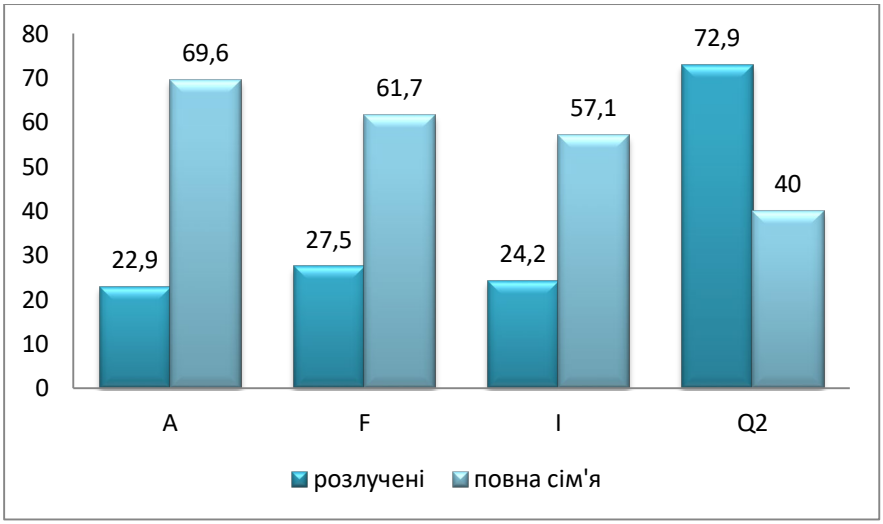

Рис. 2.3 Комунікативні якості

Інтелектуальні якості:

B - інтелект

M - практичність - мрійливість

N - прямолінійність - дипломатичність

Q1 - консерватизм - радикалізм

Аналізуючи діаграму, подану нижче, можна дійти висновку у тому, що інтелектуальної різниці між дітьми, які пережили розлучення батьків і дітьми, які виховуються у міцних сім'ях, немає. З цього можна зробити висновок, що розлучення не впливає на інтелектуальні якості, але можна помітити, що діти, які пережили розлучення батьків, мрійливіші і радикальніші.

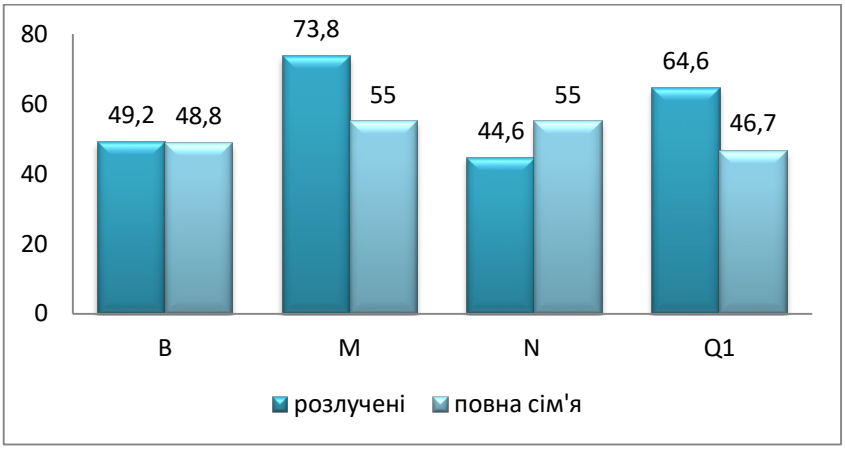

Рис. 2.4 Інтелектуальні якості

У своїй експериментальній роботі ми застосували спочатку методику «Кінетичний малюнок сім'ї» (КМС), опис до деяких малюнків можна подивитися.

Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» про ситуацію в сім'ї представляє велику інформацію. Це сприяє виявленню відносин дитини до членів сім'ї: сімейні відносини, що викликають конфлікти або тривогу, то, як саме дитина приймає взаємини з іншими членами сім'ї і визначає своє місце в сім'ї [39 с. 22].

Аналіз особливостей намальованих фігур. При оцінці емоційного ставлення дитини до члени сім'ї повинні звернути увагу на такі моменти графічних презентацій:

1) Кількість частин тіла. Чи є: голова, волосся, вуха, очі, зіниці, вії, брови, ніс, щоки, рот, шия, плечі, руки, долоні, пальці, ноги, стопи;

2) Прикраси (деталі одягу та прикраси): капелюх, комір, краватка, бантики, кишені, пояс, гудзики, елементи зачіски, складність одягу, прикраси, візерунки на одязі тощо;

3) Кількість кольорів, використаних для малювання фігури.

Як правило, хороші емоційні стосунки з людиною супроводжуються позитивом зосередження на малюванні, що в результаті відображається в більшій кількості деталей тіла, декорування, використовуючи різноманітні кольори. І навпаки, негативне ставлення до людини веде до більш схематичного, неповного графічного представлення. Іноді пропуск у малюванні важливих частин тіла (голови, рук, ніг) може вказувати разом з негативним ставленням до нього також на агресивних поривах до цієї людини.

На основі порівняння можна судити про сприйняття інших членів сім'ї та "Я-образу" художника, розміри фігур, особливості подання окремих частин тіла і всієї фігури в цілому.

Діти, як правило, малюють батька чи матір найбільшим, що відповідає дійсності. Однак іноді співвідношення розмірів намальованих фігур явно не відповідає дійсним співвідношенням розмірів членів сім'ї - семирічна дитина

може бути вищою і ширшою за її батьків і т. д. Це пояснюється тим, що для дитини значення фігура - це засіб, за допомогою якого він виражає силу, перевагу, значимість, панування.

Аналізуючи особливості презентацій членів сім'ї, слід звернути увагу на малювання окремих частин тіла. Справа в тому, що окремі частини тіла пов'язані з певними сферами діяльності, є засобами спілкування, контролю, руху тощо.

1) Руки є основним засобом впливу на світ, фізичного контролю, поведінка інших людей.

2) Голова є центром локалізації «Я», інтелектуальної та перцептивної діяльності; обличчя - найважливіша частина тіла під час спілкування. Уже діти 3 років на малюнку повинні намалювати голову, деякі частини тіла.

3) Зубне передлежання та виділення рота поширені у дітей, схильних до агресії. Якщо дитина малює не собі, а іншим членам сім'ї великий рот, тоді це часто асоціюється з почуттям страху, сприйняття ворожості особи до дитини або інших членів сім'ї.

4) Розташування членів сім'ї вказує на деякі психологічні особливості сімейних відносини. Згуртованість сім'ї, об'єднання членів сім'ї з'єднаними руками, їх єдність загальна активність є показниками психологічного благополуччя, сприйняття інтеграція сім'ї, залучення сім'ї. Малюнки з протилежними характеристиками (роз'єднаність між членами сім'ї) може свідчити про низький рівень емоційних зв'язків.

Для виявлення причин агресивності, тривожності дитини та інших видів порушень поведінки, які визначаються внутрішньо сімейними відносинами, ми використовували систему кількісної оцінки, де виділяються п'ять симптомокомплексів: почуття неповноцінності в сімейній ситуації; ворожість в сімейній ситуації, сприятлива сімейна ситуація; конфліктність в сім'ї, тривожність.

1) Почуття неповноцінності (автор малюнка непропорційно маленький, розташування фігур у нижній частині аркуша, лінія слабка і переривчаста, ізоляція автора від інших, відсутність автора, автор стоїть спиною).

2) Ворожість (одна фігура на іншому аркуші або на протилежному боці папера, агресивна позиція фігури, закреслена фігура, деформована фігура, обернений профіль, руки, розведені в сторони; пальці довгі, підкреслені).

3) Сприятлива сімейна ситуація (спільна діяльність усіх членів сім'ї, адекватне розташування людей на аркуші).

4) Конфліктність (бар'єри між фігурами, витирання окремих фігур, відсутність головних частин тіла, виокремлення окремих фігур або їх ізоляція, член сім'ї, що стоїть спиною, переважання речей.

5) Тривожність (штриховка, лінії з сильним натиском, стирання, подвійні чи переривчасті лінії, підкреслювання окремих деталей).

За результатами методики «Кінетичний малюнок сім'ї» були обчислені середнє арифметичне значення по п'ятьом симптомокомплексам і отримані дані, які представлені в Таблиці 2.1 та Рис. 2.5.

Проаналізувавши отримані результати середнього арифметичного значення за першим симптомокомплексом (сприятлива сімейна ситуація) можна побачити, що у 60% дітей з повних сімей виявлена сприятлива сімейна ситуація, у дітей з неповних сімей лише 30%, це може казати про те, що склад сім'ї відіграє суттєву роль у визначенні сімейної ситуації як сприятливої, так і несприятливої.

Таблиця 2.1

Результати методики «КМС»

Склад сім'ї	Сприятли-ва сімейна ситуація	Тривож-ність	Конфлікт-ність в сім'ї	Почуття неповно-цінності в сімейній ситуації	Ворожість в сімейній ситуації
Діти з повної сім'ї	60%	25%	35%	40%	9%
Діти з неповної сім'ї	30%	60%	70%	55%	35%

За другим симптомокомплексом (тривожність) ми бачимо, що в неповній сім'ї рівень тривожності досягає у 60% дітей, це значно вище рівня тривожності дітей з повних сімей – 25%. Діти з неповних сімей переживають емоційний дискомфорт, який пов'язаний з очікуванням неблагополуччя, конфліктів між батьками, що і визиває у дітей зріст тривожності та емоційного дисбалансу.

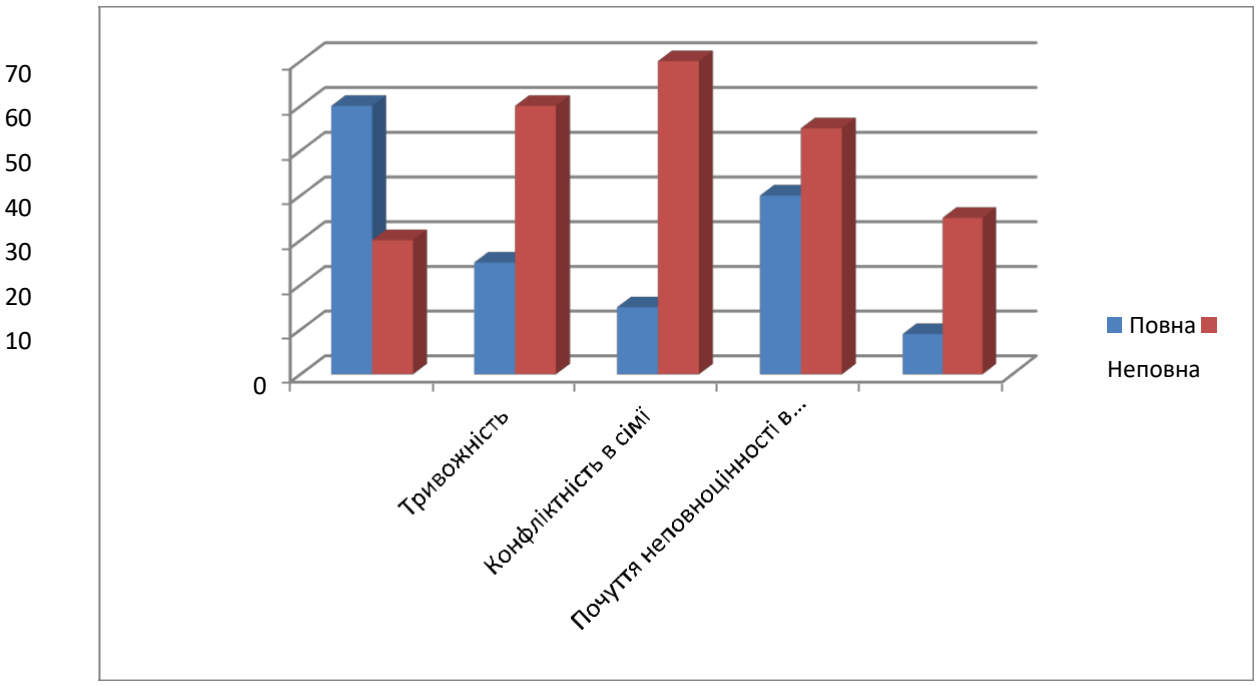

Рис. 2.5 Результати методики «КМС»

Середнє арифметичне значення по третьому симптомокомплексу (конфліктність в сім'ї), показує значне переважання даного показника у дітей з неповних сімей – 70%, у дітей з повних сімей – 35%. Свідчить це про те, що дітям з неповних сімей властиві зовнішні і внутрішні конфлікти в більшій мірі. Що конфліктність може бути не тільки між члена родини, але і з однолітками та вчителями.

По четвертому симптомокомплексу (почуття неповноцінності в сімейної ситуації) показники середнього арифметичного значення розрізняються незначно – у дітей з повних сімей – 40%, у дітей з неповних сімей – 55%. На наш погляд, це пов'язано з тим, що неповноцінність в сімейній ситуації залежить не від складу сім'ї, а від того, в якому ступені виявляється турбота, любов і увага близьких. Більшість дослідників підкреслює, що турбота, любов, увага з боку близьких дорослих для дитини виявляються своєрідним «життєво важливим вітаміном», який дає відчуття захищеності. Останнє, в свою чергу, забезпечує рівновагу у відносинах, емоційну стабільність, вони сприяли підвищенню самооцінки дитини.

Показник середнього арифметичного значення по п'ятому симптомокомплексу значно вище у дітей з неповних сімей – 35%, у дітей з повних сімей – 9%. На наш погляд, це залежить від того, що у батьків дітей з неповних сімей частіше виникають складні, проблемні ситуації, пов'язані з вихованням дітей, від невміння правильно пояснити дитині що відбувається в їх сімейному житті і що дитина не винна в тому, що сталася така ситуація.

Проаналізувавши усі п’ять симптомокомплексів можна зробити висновок, що діти з розлучених сімей мають високий рівень тривожності, не мають емоційного контакту зі своїми батьками, або одного із батьків, деякі діти мають низьку самооцінку, також у деяких випадках можна побачити підвищений рівень агресії та страху.

Самооцінка – це подобатися собі, відчувати свою цінність, вірити в себе і знати, що ви робите добре.

Самооцінка - це те, як людина відчуває себе. У більшості дітей знижується самооцінка, коли вони проходять через різні етапи або проблеми в житті, і на них може впливати різний тиск, включаючи соціальні мережі, знущання, іспити, сімейні проблеми та жорстоке поводження.

Такі речі, як відкриття нової школи, переїзд або зміни в сім'ї, також можуть вплинути на впевненість дитини, але за підтримки батьків та інших дорослих вони зазвичай можуть це пережити.

Самооцінка дає дітям впевненість у:

- пробувати нові речі та спробувати знову, коли все піде не так, як планувалося;
- робити те, що їм може не подобатися або які зазвичай не вміють робити добре;
- стикатися з труднощами, а не уникати їх.

Результати дослідження за цією методикою представлено у Таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати дослідження самооцінки дітей з повних сімей за методикою «Сходинки»

Тип самооцінки	Діти з не повних сімей	Діти з повних сімей
Завищений	13,33%	26,67%
Адекватний	46,67%	60%
Занижений	40%	13,33%

Отже, результати тестування дали можливість виявити наступне: у повній сім'ї 18 (60%) дітей мають достатній рівень самооцінки, і ці діти вже мають здатність критично оцінювати себе як особистості. У 8 (26,67%) дітей

- завищений рівень самооцінки, тобто діти вважають, що їх думка і думка мами співпадає, це свідчить про те, що ці діти менш благополучні або вони видають бажане за дійсне. У 4 (13,33%) дітей занижений рівень самооцінки.

Такі діти вважають, що мама поставить їх нижче, ніж вони самі себе, це характеризує дітей, як неблагополучних.

З неповної сім'ї 13 (46,67%) дітей мають адекватний рівень самооцінки, 4 (13,33%) дітей мають завищений рівень самооцінки і 12 (40%) дітей мають занижений рівень самооцінки. Порівнюючи результати з двох таблиць, можна зробити висновок, що по усім показникам діти з розлучених сімей частіше мають низьку самооцінку, ніж діти з повних сімей (Рис.2.6).

Таким чином, результати дослідження самооцінки у дітей з повних та розлучених сімей показали, що достатньо велика кількість дітей з розлучених сімей має низьку самооцінку, вони невпевнені у власних силах і в собі, бачать у собі тільки негативне, починаючи будь-яку діяльність, очікують тільки на невдачу, проявляють підвищену самокритичність. У таких дітей виникають проблеми в навчанні, а саме в успішності, в спілкуванні з однолітками, оскільки такі діти невпевнено почувають себе, вступаючи в контакт з людьми, які їх оточують, на початку виконання якої-небудь діяльності.

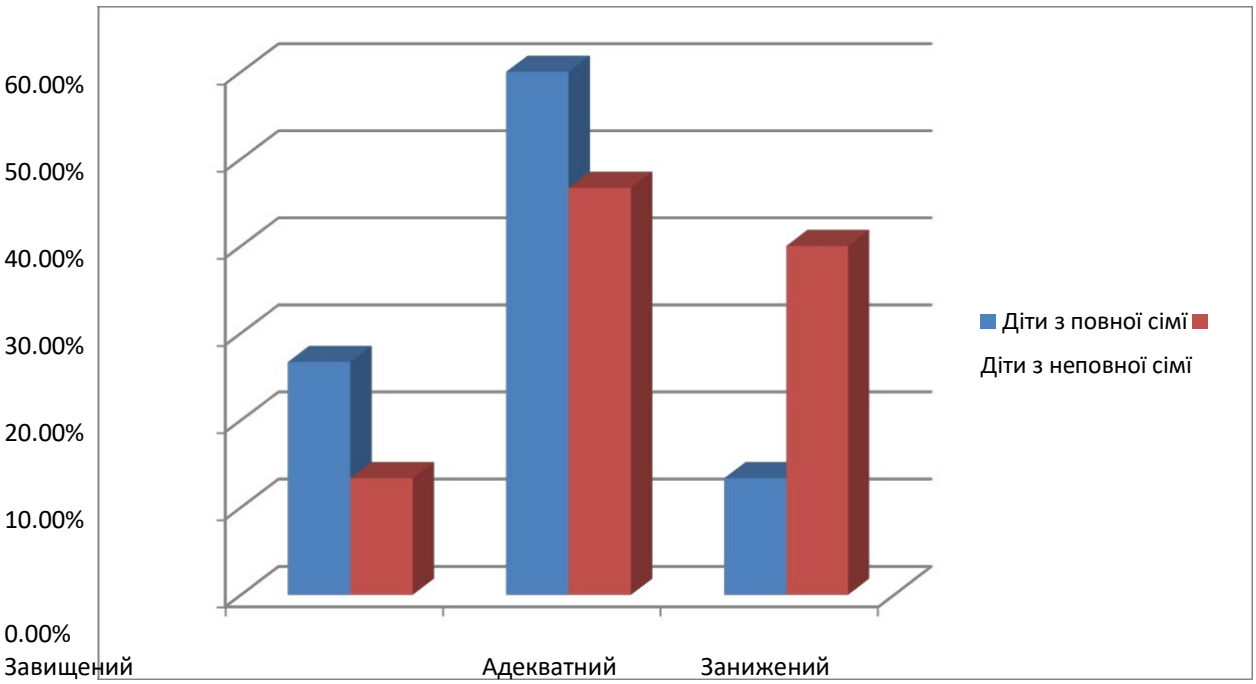

Рис 2.6 Результати рівня самооцінки дітей з повних і неповних сімей за методикою «Сходинки»

Тест на тривожність Р.Теммпл, М.Доркі, Ф.Амен

Тривога є однією з найпоширеніших проблем психічного здоров'я дітей і дорослих, яка вражає понад 20% дітей і підлітків протягом усього життя. Занепокоєна молодь часто тиха і добре поводиться, тому часто залишається непоміченою батьками, вчителями та тренерами. Крім того, інші можуть бути руйнівними і діяти, їх називають, що мають синдром дефіциту уваги або є «поганою» дитиною. Обидва сценарії призводять до того, що Коли діти відчувають себе пригніченими і не знають, як реагувати на афекти, які вони відчувають під час розлучення, вони можуть стати дратівливими та тривожними. Їхній гнів та тривожність може бути спрямована на широкий спектр передбачуваних причин. Діти, які мають відношення до розлучення, можуть проявляти гнів на своїх батьків, себе, своїх друзів та інших.

Дослідження дитячої тривожності є досить значущим у зв'язку з проблемою емоційно-особистісного розвитку дітей, так як підвищена тривожність може дезорганізувати будь-яку діяльність, що, в свою чергу, призводить до низької самооцінки, невпевненості в собі. Результати порівняння рівня тривожності дітей з повних та неповних сімей показані в Таблиці 2.3 та на Рис.2.7.

Таблиця 2.3

Порівняння тривожності дітей з повних та розлучених сімей.

Рівень тривожності	Діти з повних сімей	Діти з розлучених сімей
Високий	20%	46,67%
Середній	60%	33,33%
Низький	20%	20%

Згідно з результатами дослідження по тесту тривожності Р.Теммпл, М.Доркі, Ф.Амен, приблизно однаковий рівень тривожності у дітей з розлучених сімей викликають відносини в діадах «дитина-дорослий» і «дитина-дитина». В цілому, по групі дітей з розлучених сімей рівень тривожності високий – 46,67%, середній рівень у 33,33% дітей, низький лише у 20% дітей.

Для дітей з повних сімей характерний середній рівень тривожності – 60%, високий рівень у 20% дітей, низький також у 20% дітей, причому відносини в діаді «дитина-дитина» викликають більш високий рівень тривожності, ніж відносини в діаді «дитина-дорослий», що можна пояснити адаптацією до школи та однокласників, але гармонійними стосунками в сім’ї.

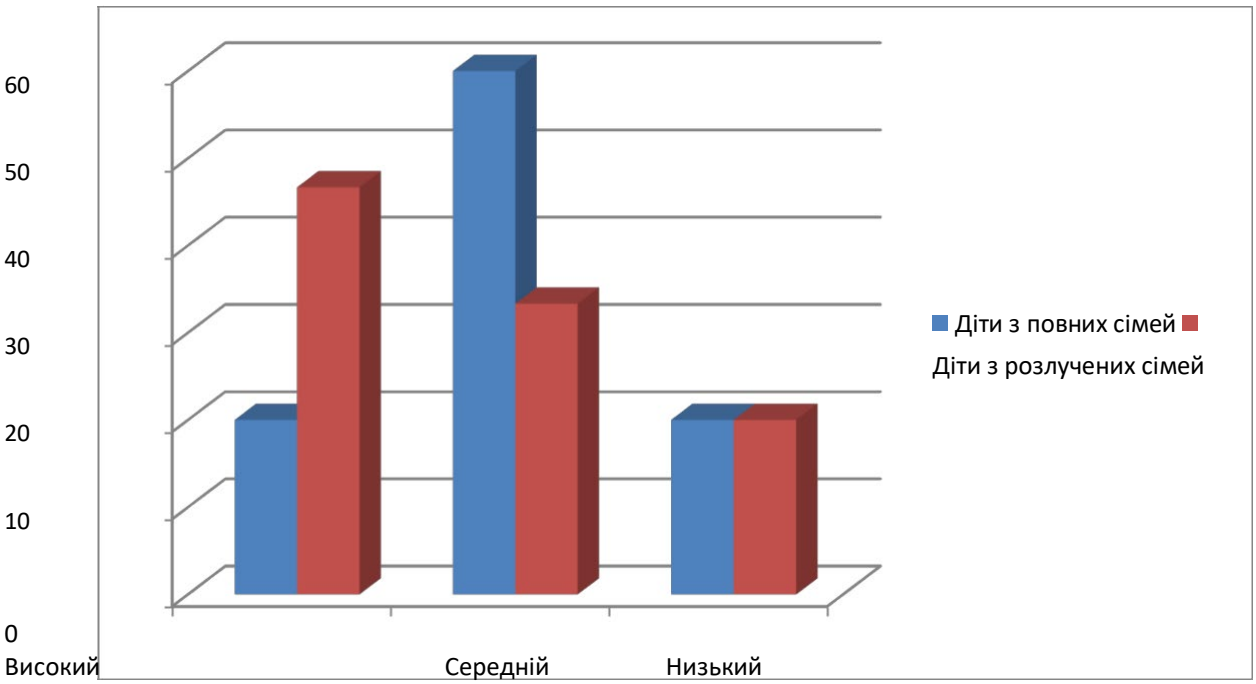

Рис. 2.7 Рівень тривожності дітей в повних та розлучених сім'ях.

В цілому, за результатами методики, діти з розлучених сімей дають більшу кількість негативних виборів, тобто частіше вибирають сумне обличчя на пропоновані зображення за всіма шкалами тесту, ніж діти з повної сім'ї. Також представляється можливим зробити висновок, що для дітей із неповної сім'ї ситуація взаємодії дорослого і дитини викликає велику тривожність, а для дітей з повних сімей тривожність викликає ситуація взаємодії з однолітками.

2.3 Профілактика і подолання психологічних переживань дітей після розлучення

Відповідальність за розвиток невротичних особливостей психіки підлітка і подальше обмеження його розвитку лежить на суспільстві і державі, але в основному на різних рівнях освіти.

Однак діти розлучених батьків можуть подолати болісні наслідки розлучення. Найбільше їм допомагає швидке налагодження розміреного повсякденного життя, стабілізація нових життєвих ситуацій. Батькам важко домогтися цього, враховуючи переповнюючи їх почуття болю, гніву і розчарування. Але заради дітей вони все одно повинні докласти необхідних зусиль. Вони можуть більше не бути подружжям, але вони залишаться батьками на все життя. Завжди слід пам'ятати, що негативні спогади дитинства дуже шкідливі, і відповідним чином коригувати свої думки, почуття і вчинки в дорослому житті [1, с.41]. Щоб дорослі змогли впоратися з кризою, їм потрібно сприймати розлучення як можливість змінити своє життя на краще. Дитині слід забезпечити регулярний контакт з батьками. Не варто виганяти колишнього партнера з життя дитини, ображати його і оголошувати розлучення забороненою темою. Тоді нова форма сім'ї (самостійне виховання, один з батьків або обидва з новими відносинами), в якій діти знаходять себе, буде грати другорядну роль.

Основними моментами, що роблять істотний вплив на процес адаптації дитини, є: сімейна атмосфера перед розлученням. Якщо розлучення закінчується довгою сваркою, важким досвідом, це може навіть мати позитивний вплив. Деякі діти відзначили, що вони легше перенесли розлучення, ніж конфлікти, які йому передували, тому що до розлучення боялися фізичного насильства, соромилися батьківських скандалів, переживали через чергування сварок і примирення батьків. У таких ситуаціях розлучення сприймається як полегшення. Якщо атмосфера перед розлученням буде відносно сприятливою, то дитина, намагаючись повернути своє колишнє життя, неусвідомлено поставить перед собою мету з'єднати своїх батьків. При регулярному спілкуванні ця мета частково досягається, і дитина сприйме це як досягнення дорослої людини. Природа розлучення.

На думку Аронса, найменш травмуючий для дітей тип відносин між розлученими батьками полягає в тому, що пара дуже добре взаємодіє по

відношенню до дитини, «розгнівані союзники» змушені спілкуватися в разі складання планів щодо дитини, але в той же час не можуть придушити роздратування, нервують. Продовження контактів між колишнім подружжям - «затятими ворогами» - може заподіяти болісні страждання обом і самим негативним чином позначитися на дитині. Діти, особливо підлітки, дуже добре відчувають обман, і при такому ставленні, при якому справжні агресивні емоції ховаються, вони можуть остаточно і безповоротно піти від батьків в свій внутрішній світ .

Якщо після розлучення батькові (матері) буде надана можливість вільно зустрічатися з дитиною, негативні наслідки будуть мінімальними (за умови сприятливого впливу на дитину). Ситуація ускладнюється, коли інші батьки забороняють відчувати позитивні емоції, коли заборонено любити, говорити про нього і навіть думати про нього.

Батьківська поведінка та подальший спосіб життя, особливо батька як символу соціальної стабільності, повинні запобігати психологічним розладам у дітей [12, с.441]: слід запобігати постійній тривожності, почуттю агресії. Приховати від дитини ситуацію розлучення неможливо, а відсутність «секретності» та інформації примножує тривогу. Необхідно надати дитині можливість вільно обговорювати питання розлучення з кожним зі своїх батьків до тих пір, поки йому це потрібно. Не варто з'ясовувати стосунки в присутності дитини. Батьки часто втягують свого сина або дочку в конфлікт, змушуючи їх приймати ту чи іншу сторону. Це може спричинити серйозні проблеми - від втрати довіри до батьків до несподіваної агресії.

Загальних правил щодо того, з ким залишиться дитина, не існує, але будуть прийняті до уваги наступні обставини: по-перше, ступінь прихильності дітей один до одного. Якщо прив'язані один до одного брати розлучаються, то друга подія може мати ще більш травмуючі наслідки, ніж саме розлучення. Необхідно враховувати плани кожного з батьків. Якщо хтось із них збирається створити нову сім'ю, необхідно вирішити, з ким залишаться діти, включаючи

потенційних вітчима і мачуху. І, звичайно, головне значення має ступінь прихильності дитини до своїх батьків. Безумовна любов матері і прихильність до неї дитини явно переважують матеріальний достаток і економічне благополуччя врівноваженого батька. Матеріальні умови можуть бути створені одним зусиллям - почуття любові і захищеності необхідно як повітря кожну годину і кожну секунду [18, с.189].

Рекомендується не змінювати спосіб життя самої дитини. Наприклад, після розлучення краще залишити дитину в тій же школі. Це важливо, оскільки дозволяє зберегти колишнє коло спілкування і інтереси дитини. Спілкування з однолітками компенсує відсутність спілкування та емоційної підтримки. Не можна обмежувати і переривати відносини дитини з бабусями і дідусями з сім'ї його батьків. Позиція батька і матері, здатність до співпраці після розлучення багато в чому визначають благополуччя розвитку дитини в неповній сім'ї.

Процес розлучення не є миттєвим психологічним фактом. Відбувається емоційно напружена робота, яка в певних випадках потребує спеціальної професійної допомоги. Під час супроводу шлюборозлучного процесу фахівець, окрім подружжя, повинен відзначити і дітей. При цьому дітям необхідно звернути увагу на всі етапи розлучення [19]. Як правило, психологічний стан дітей, їхня поведінка є як дзеркало подружніх стосунків.

Виділимо основні завдання педагога в роботі з такими дітьми:

- виявити поточний психологічний стан дитини (діагноз);
- пояснити реальну ситуацію доступною для дитини мовою (включаючи пояснення того, що батьки будуть її любити, поважати тощо);
- працювати з емоційним станом, реалізувати можливість показати дитині, що вона не одна, що поруч є люди, які готові її зрозуміти і допомогти;
- дати зрозуміти дитині, що вона може навчитися долати життєві труднощі і по-різному реагувати на проблеми [20].

Крім того, не слід забувати про форми і методи роботи з дитиною. Вони можуть бути такими:

- індивідуальні консультації (можливо з батьками);
- залучення дитини до громадської діяльності в школі (можна бути успішним, відчувати себе частиною спільноти);
- проведення тренінгів, на яких дитина має можливість виявити свій поточний стан [20].

Найбільш доступними і комфортними для дитини можуть стати арт-терапевтичні технології (ігротерапія, казкотерапія), елементи психодрами, рольові ігри.

Бажаною формою процесу вислуховування думок дитини є бесіда, під час якої обидві особи (фахівець і дитина) є рівноправними партнерами у спілкуванні. Доцільно зауважити, що розмова з дитиною може відбутися лише з дозволу батьків дитини. Під час бесіди слід з’ясувати: ставлення дитини до розлучення батьків; відносини дитини до кожного з батьків; її пріоритети та бажання[3]. Проте будь-які прямі запитання, пов’язані з вищезазначеними темами, можуть травмувати дитину та поставити її перед необхідністю вибору між мамою та татом, а тому категорично неприйнятні під час таких розмов.

Отже, перед учителем, який проводитиме бесіду з дитиною, стоїть складне завдання: з одного боку, дізнатися якомога більше актуальної інформації, а з іншого боку, не травмувати дитину тими чи іншими запитаннями. Тому бажано, щоб у дитини була людина, яка:

має досвід спілкування з дітьми;

володіє навичками емпатійного слухання та толерантного спілкування;

може орієнтуватися на індивідуальні особливості дитини, а не діяти за жорстким сценарієм;

готовий до відкритого спілкування з дитиною;

вміє зайняти об'єктивну позицію, не схиляючи дитину ні в одну сторону [6, с. 266-267].

Вважаємо, що меж професійної компетентності все ж таки слід дотримуватися; залишайтеся на безпечній для дитини відстані (не порушуйте її фізичний простір); уникати оцінки дитини та її висловлювань. При плануванні та підготовці до бесіди з дитиною слід враховувати такі вагомі аспекти, а саме:

1. конкретні обставини кожної конкретної справи про розлучення; 2. вік і рівень розвитку кожної дитини (його здібності у сфері вербалізації, знання про навколишній світ, особливості пам'яті, мислення та ступінь емоційної зрілості) [14, с. 1301–31]. Тому, враховуючи ці питання, фахівець зможе скласти приблизний план бесіди, що підвищить рівень мотивації дитини, її готовність до взаємодії та отримання більш необхідної інформації

Висновки до другого розділу

Розлучення - це серйозна криза, яка зачіпає всю сімейну систему і важка як для подружжя, так і для дітей. Саме в цей період дитині важлива підтримка обох батьків, які відіграють важливу роль у її соціальній адаптації. Дитячий досвід через розлучення батьків може коливатися від млявої депресії, апатії до серйозної агресії та демонстративних випадків проти батьків.

Важливо відзначити, що розлучення батьків викликає у дітей руйнівні почуття (почуття провини, невпевненості в собі, низьку самооцінку, тривогу, боязкість), які вони відчувають протягом тривалого часу після розпаду сім'ї.

Для того, щоб вивчити емоційно-психологічний стан дітей молодшого шкільного віку, ми використали діагностичні методики: тест « Кінетичний малюнок сім'ї» В. Гулеса, А. І. Захарова, Дж. І.І. Корман, тест на тривогу Р. Теммпл, В. Амен, М. Доркі та тест на самооцінки «Сходинки» В. Г. Щур.

Тест « Кінетичний малюнок сім'ї» - ідея використання сімейної картини для діагностики сімейних стосунків виникла у багатьох дослідників, серед яких згадуються роботи В. Гулеса, А. І. Захарова, Дж. І.І. Корман та інших.

Мета тесту - виявити особливості сімейних відносин. На основі виконання малюнку, відповідей на запитання можна оцінити особливості сприйняття дитиною та переживання сімейних стосунків.

У своїй експериментальній роботі ми застосували спочатку методику «Кінетичний малюнок сім'ї» (КМС). Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» про ситуацію в сім'ї представляє велику інформацію. Це сприяє виявленню відносин дитини до членів сім'ї: сімейні відносини, що викликають конфлікти або тривогу, то, як саме дитина приймає взаємини з іншими членами сім'ї і визначає своє місце в сім'ї.

Проаналізувавши усі п'ять симптомокомплексів можна зробити висновок, що діти з розлученних сімей мають високий рівень тривожності, не мають емоційного контакту зі своїми батьками, або одного із батьків, деякі діти мають низьку самооцінку, також у деяких випдках можна побачити підвищенний рівень агресії та страху.

Модифікована методика «Сходинки» В. Г. Шур призначена для визначення типу самооцінки. Це проективна методика, яка передбачає визначення дитиною власного місця та думки значущого дорослого щодо власного місця на намальованих на папері сходинках. Для визначення особливостей самооцінки дитини і уявлень дитини про те, як її оцінюють інші люди, використано модифіковану методику «Сходинки».

Таким чином, результати дослідження самооцінки у дітей з повних та розлучених сімей показали, що достатньо велика кількість дітей з розлучених сімей має низьку самооцінку, вони невпевнені у власних силах і в собі, бачать у собі тільки негативне, починаючи будь-яку діяльність, очікують тільки на невдачу, проявляють підвищену самокритичність.

Тест на тривожність Р.Теммпл, М.Доркі, Ф.Амен

Дослідження дитячої тривожності є досить значущим у зв'язку з проблемою емоційно-особистісного розвитку дітей, так як підвищена тривожність може дезорганізувати будь-яку діяльність, що, в свою чергу, призводить до низької самооцінки, невпевненості в собі.

В цілому, за результатами методики, діти з розлучених сімей дають більшу кількість негативних виборів, тобто частіше вибирають сумне обличчя на пропонованої зображенні за всіма шкалами тесту, ніж діти з повної сім'ї.

Проаналізувавши всі отримані дані, можна зробити ряд висновків про психологічні відмінності між дітьми, які пережили розлучення батьків, та, які виховуються у повних сім'ях:

- діти, які пережили розлучення батьків, більш емоційно стабільні, але рівень тривожності у них значно вищий, ніж у діти із міцних сімей;

- діти з міцних сімей мають більш розвинені вольові якості;

- діти які пережили розлучення батьків більш конформні у своїй поведінці, замкнуті та стримані;

- діти, які виховуються у міцних сім'ях, більш дипломатичні у спілкуванні;

- рівень тривожності дітей, які пережили розлучення батьків, значно вищий, ніж рівень тривожності дітей, які виховуються у міцних сім'ях.

Таким чином, висунута в ході теоретичного аналізу гіпотеза про те, що діти, які пережили розлучення батьків, матимуть нижчі самооцінку та рівень домагань, і високий рівень тривожності, агресії та дратівливості підтверджується.

.

ВИСНОВОК

На закінчення хотілося б відзначити, що розлучення батьків в сім'ях з дітьми дуже небезпечне для формування особистості дитини. Психологічні особливості дитини не дозволяють йому самостійно належним чином сприйняти таку сімейну кризу, і в критичні вікові моменти соціалізації у дітей формуються спотворені особистісні цінності.

Дитячо-батьківські стосунки є сполучною ланкою між більшістю відносин між шлюбом, розлученням і батьківськими розбіжностями, що надають довгостроковий психологічний вплив на дитину. Сімейні проблеми батьків послаблюють емоційний зв'язок між батьками і дорослими дітьми, а слабкі зв'язки між батьками і дітьми підвищують ризик виникнення дистресу у дорослих дітей, зниження впевненості в собі і відсутності щастя в житті. Сімейні розбіжності руйнують емоційні стосунки між дитиною та матір'ю, подібно до того, як розлучення та сімейні проблеми, здається, руйнують емоційні стосунки між дитиною та батьком.

Розлучення зазвичай супроводжується низкою стресових ситуацій для дитини, особливо для підлітків, через психічну нестабільність, скорочення контактів з батьком, який більше не є опікуном, підвищеної напруженості у відносинах між підлітком і батьком, безперервний конфлікт між батьками, зниження рівня життя і зміна місця проживання.

Розлучення зазвичай передує повторному шлюбу одного або обох батьків, а встановлення стосунків з новим партнером одного з батьків є наступною стресовою ситуацією для багатьох дітей. Повторний шлюб також дозволяє дітям пережити досвід розлучення батьків.

Всі ці стреси негативно позначаються на психологічній рівновазі дитини. Порівняно з дітьми, батьки яких одружені, діти розлучених батьків частіше залишають середню школу чи коледж. Ця невдача в освіті є результатом кількох факторів після розлучення: зниження рівня життя в підлітковому віці, переїзд до сусідів та родичів, яким потрібно відвідувати школу гіршої якості, зниження інтересу батьків, зниження бажання дитини

вчитися. З огляду на важливість освіти для визначення подальших соціально-економічних результатів, не дивно, що для дорослих дітей розлучених батьків цінність професійного статусу, доходу і накопиченого майна також відносно невисока. Однак, якщо руйнування сім'ї викликано особливо високим рівнем хронічного і незворотного подружнього конфлікту, включаючи насильство, наслідки розлучення мінімальні і позитивні, то за таких обставин розлучення проявляється в інтересах підлітків, видаляючи їх з неблагополучної сім'ї.

Тому необхідно активно залучати батьків до життя дитини під час розлучення, так само, як необхідно вибудовувати стосунки, спрямовані на співпрацю між батьками та дітьми після розлучення.

Крім усвідомленого і цілеспрямованого виховання, здійснюваного батьками, на дитину впливає атмосфера всієї родини, умови утримання в сім'ї, соціальний статус, рід занять, матеріальний рівень, освіченість, сімейні цінності. Тому деформація батьківської сім'ї негативно позначається на розвитку особистості дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арефіна Н.М. Методика експертного дослідження особливостей сприйняття дитиною сімейної ситуації. Житомир, 2016. 57 с.
2. Варга В.С., Маркович А.М. Особливості впливу розлучення на психічний розвиток дитини. *Журнал наукових праць Мукачівського державного університету.* 2015. №18 (13). С. 96-102.
3. Дикуніна О., Стрельнікова Н. Сім’я і родинне виховання. Концепція. *Рідна школа.* 2010. №11. С.13-15.
4. Зелінська Т. Маскулінність та батьківська амбівалентність: проблема тендерного конфлікту. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 90-102.
5. Ковальчук Л., Костів В., Максимович О.Особливості становлення майбутнього сім'янина в умовах неповної сім'ї. *Обрії.* 2013. №1. С.18-25.
6. Котлова Л., Саух І. Психологічні чинники задоволеності шлюбом на різних етапах подружнього життя. *Науковий вісник Харківського державного університету.* 2019. № 1. 178 с.
7. Кучеренко Є.В. Розлучення як проблема в психології сім’ї. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. № 10. С. 62-64.
8. Любимова О.О. Ключові аспекти психологічної допомоги дитині в умовах розлучення батьків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти.* 2017. № 7. С. 263-270.
9. Максимович О.М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: Навчально-методичний посібник. Київ: ДЦССМ, 2004. 140 с.
10. Нікітіна О.І. Вплив типу сім'ї на розвиток акцентуації характеру в дитини. *Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика*. 2012. № 4. С. 256-262.

11. Папір О.О. Труднощі внутрішньо-сімейних стосунків один із факторів девіантної поведінки дітей. *Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика.* 2014. № 7. С. 267–272.

12. Попелюшко Р., Возна Ю. Проблема функціонування як інститут виховання й соціалізації дітей в неповних сім'ях. Теорія та практика формування особистості як суб'єкта самотворення і самозбереження: монографія / [за ред. О.М. Гомонюк]. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2021. С. 426-442.

13. Пустовалов І. Психологічні особливості осмисленості життя дітей підліткового віку в сім'ях повторного шлюбу. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 29. 345 с.

14. Стаднік І.М. Психічне здоров'я та емоційний стан дітей в аспекті впливу процесів розлучення батьків та визначення місця проживання дитини. *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. № 67. С. 677-687.

15. Степико В.П., Грєбєннікова Н.В. Розлучення як ризик сучасних шлюбно-сімейних відносин. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.* 2014. № 15. С. 73-80

16. Столярчук О. Психологія сучасної сім'ї: навчальний посібник. Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2015. 251 с.

17. Туровська А.О. Розлучення одна з найскладніших соціальних проблем сучасного суспільства. *Студентський вісник НУВГП*. 2015. № 1(3). С. 164-166.

18. Федоренко Р. Психологія сім'ї: навчальний посібник. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 365 с.

19. Хоржевська І.М., Гречешнюк І.В. Емоційний стан дитини в ситуації розлучення батьків. *Габітус.* 2021. № 30. С. 185-189.

20. Черезова І. Психологія життєвих криз особистості: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ: БДПУ, 2016. 143 с.